

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΣΣΑΒΕΤΑΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Στις άγνωστες γειτονιές του Κερατίου

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Στις άγνωστες γειτονίες του Κερατίου

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΣΣΑΒΕΤΑΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Στις άγνωστες γειτονιές του Κερατίου

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΣΣΑΒΕΤΑΣ

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΧΑΡΤΩΝ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής άδειας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Χώρες και πολιτισμοί

Αλέξανδρος Μασσαβέτας, *Κωνσταντινούπολη. Στις άγνωστες γειτονίες του Κερατίου*

Υπεύθυνος έκδοσης: Κώστας Γιαννόπουλος

Επιμέλεια-Διόρθωση: Ελένη Μαρτζούκου

Σελιδοποίηση: Παναγιώτης Βογιατζάκης

Φωτογραφίες: Αλέξανδρος Μασσαβέτας

Χάρτες: Δημήτρης Θεοδωρόπουλος

Φίλμ-μοντάζ: Μαρία Ποιινιού-Ρένεση

Copyright® για το φωτογραφικό υλικό Αλέξανδρος Μασσαβέτας, 2017

Copyright® για τους χάρτες του βιβλίου Δημήτρης Θεοδωρόπουλος, 2017

Copyright® Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ (Εκδόσεις Πατάκη)

και Αλέξανδρος Μασσαβέτας, 2017

Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Δεκέμβριος 2017

KET B032 ΚΕΠ 958/17

ISBN 978-960-16-7352-3

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ.
ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600, 801.100.2665, ΦΑΞ: 210.36.50.069
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΣΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ),
570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

Σε όλους όσους έζησαν στην Πόλη,
διαμορφώθηκαν από την ζωή τους εκεί
και την εγκατέλειψαν παρά την θέλησή τους...

Η Ιστάνμπουλ δεν ήταν ανέκαθεν Ιστάνμπουλ. Υπήρξε *Βυζάντιον*, *Κωνσταντινούπολις* και, κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο, απλώς *Πόλις*. Κατά την οθωμανική περίοδο ήταν η *Konstantiniyye*, η *İslambol*, η *Dersaadet* (= Πύλη της Ευημερίας) και πολλά άλλα, αλλά δεν υπήρξε ποτέ απλώς και μόνον Ιστάνμπουλ. Κατά το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα όλα τα άλλα ονόματα εγκαταλείφθηκαν. Η πόλη έγινε Ιστάνμπουλ. Αυτή, όπως πάντοτε, δεν ήταν μία απλή αλλαγή ονόματος. [...]

Οι Οθωμανοί, ακόμα και όταν είχαν ξεχάσει ποιος ήταν ο Κωνσταντίνος και/ή δεν τους ενδιέφερε, επέλεξαν να αποκαλούν την πρωτεύουσά τους *Konstantiniyye* [...] Ένας κόσμος ονομάτων και νοημάτων οικοδομήθηκε, καθένα από τα οποία αναδείκνυε έναν διαφορετικό αστερισμό αναφορών. [...] Αναμφισβήτητα, για εκείνον που καλούσε την Πόλη *İslambol* προείχε η ισλαμική της ταυτότητα. Όσοι προτιμούσαν το *Dersaadet* τόνιζαν το γεγονός πως η πόλη ήταν το κέντρο της οθωμανικής εξουσίας. Το *Konstantiniyye* δήλωνε την πολιτική συνέχεια, την οποία θεωρούσε σημαντική η κεντρική οθωμανική διοίκηση. Η χρήση του ονόματος «Κωνσταντινούπολη» αντικατόπτριζε το όνειρο μιας ορθόδοξης και ελληνικής (ή γενικότερα χριστιανικής) πόλης.¹

Μια σειρά άλλων ονομάτων που χρησιμοποιούσαν στην Ανατολική Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή πρέπει να προστεθεί στα παραπάνω. Όλα αυτά τα ονόματα καταδείκνυαν την μεγαλύτερη πόλη μιας οικογένειας κοσμοπολίτικων

¹ Ο συγγραφέας του παρόντος τόμου διαφωνεί απόλυτα με την πρόταση αυτή, παρανόηση δυστυχώς ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Τουρκία, ακόμη και μεταξύ προοδευτικών διανοουμένων όπως ο Ου' ούρ Τάνιελι. Η χρήση του ονόματος «Κωνσταντινούπολη»/«Πόλη» στα ελληνικά δεν αποτελεί (απαραίτητα) εκδήλωση αλυτρωτικών αισθημάτων, παρά απλή αντανάκλαση του γεγονότος ότι η Πόλη, όπως κάθε κοσμοπολίτικη μητρόπολη που την κατοίκησαν ή την γνώρισαν και θαύμασαν πολλοί διαφορετικοί πληθυσμοί, έχει εγγραφεί με διαφορετικό όνομα στις διάφορες γλώσσες τους. Η ύπαρξη πολλών ονομάτων για μία πόλη αντικατοπτρίζει το πολυεθνικό της παρελθόν. Αποτελεί ψύχωση των εθνικιστών κάθε πλευράς η αξίωση της «συμμόρφωσης» στην χρήση του επίσημου σήμερα ονόματος των πόλεων – «Οι Έλληνες να λένε Ιστάνμπουλ, όχι Κωνσταντινούπολη, όταν μιλούν ελληνικά, οι Τούρκοι να λένε Θεσσαλονίκη, όχι Σελάνικ, μιλώντας τουρκικά» κτλ. (Η εθνικιστική εξάλλου ρητορεία εκατέρωθεν παραβλέπει πως το Ιστάνμπουλ είναι επί-

μητροπόλεων στην λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου, που κάποτε αριθμούσε πολλά μέλη. Πρόκειται για ένα είδος κοσμοπολιτισμού που επέτρεπε τις διαφορές, αλλά μόνο όταν περιορίζονταν εντός του αυστηρά δομημένου status των εθνο-θρησκευτικών ομάδων. Θα μπορούσε να ειπωθεί πως κάθε διαφορά θεωρείτο φυσιολογική στο μέτρο που είχε γίνει αποδεκτή ως το γενικό χαρακτηριστικό μιας ομάδας.

Από την αρχή του 19ου αιώνα και εφεξής ο παραδοσιακός κοσμοπολιτισμός [...] άρχισε να διαβρώνεται. Η λέξη «κοσμοπολίτικος» γρήγορα απέκτησε βρόμικη χροιά και το διαμορφούμενο περιβάλλον έθεσε ως στόχο την ομοιογένεια. Σχεδόν κάθε εθνο-πολιτική ομάδα είχε ξεκινήσει να οικοδομεί τον δικό της εθνικισμό και την σύγχρονη «φαντασιακή» της ταυτότητα. [...]

Μετά την λήξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και την κατάρρευση του οθωμανικού κράτους, η νέα Τουρκική Δημοκρατία, που γεννήθηκε από την σύγκρουση αντίπαλων εθνικισμών, βάλθηκε να χαράξει την μοίρα της Ιστάνμπουλ προς την κατεύθυνση αυτή. Αυτό το μέρος τώρα έπρεπε να γίνει μια τουρκική πόλη με μονοεθνική ταυτότητα. [...] Θέλησαν να παραμερίσουν την Κωνσταντινίγη λόγω της σχέσης με την βυζαντινή περίοδο, και την Ντερσααντέτ γιατί επικαλείτο το οθωμανικό παρελθόν. Επέτυχαν σε απόλυτο βαθμό.

Κατά την φάση ομογενοποίησης που ξεκίνησε την δεκαετία του 1920, η πόλη ξέχασε τα αμέτρητα παλιά της ονόματα. Γενικεύθηκε το όνομα «Ιστάνμπουλ», που ήταν το λιγότερο πολιτικό, το λιγότερο θρησκευτικό, το λιγότερο εθνικό μεταξύ των εν χρήσει ονομάτων της. Έγινε Ιστάνμπουλ.

Uğur Tanyeli, «Ιστάνμπουλ, η μεταμόρφωση»

σης ονομασία με ελληνική προέλευση.) Έτσι όσοι συμμορφώνονται στην χρήση του «επίσημου» ονόματος για δήθεν λόγους καταδίκης του «αλυτρωτισμού» των ομοεθνών τους εξυπηρετούν τον εθνικισμό της άλλης πλευράς. Και το αποτέλεσμα είναι μάλλον κωμικό: Ελάχιστοι Έλληνες προφέρουν σωστά το όνομα «Ιστάνμπουλ» (η συντριπτική πλειονότητα παραλείπει το ν και το παρατονίζει «Ισταμπούλ», αποδίδοντάς το απολύτως εσφαλμένα), ακόμη λιγότεροι Τούρκοι μπορούν να προφέρουν το Θ της Θεσσαλονίκης...

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Κωνσταντινούπολη σε αέναη μετάλλαξη... ..	13
1. Το τέλος της Ρωμανίας: Αγώνες επιβίωσης και αυτοκαταστροφή	25
2. Η νέα Πόλη του Πορθητή: Το Πατριαρχείο πυλώνας συνεργασίας ...	101
3. Φανάρι: Φαναριώτες, μετα-Φαναριώτες και ξεπεσμός	153
4. Η γειτονιά της Αγιάς (Τζιμπαλί) και το Εξωφάναρο	255
5. Το Πατριαρχείο: Μεταξύ τουρκικής σφύρας και ρωσικού άχμονος ..	307
6. Τα ενδότερα του Φαναρίου: Μετόχι, Μουχλιό, Ποτηράς	339
7. Κάποτε στο Μπαλάτ μιλούσαν ισπανικά... ..	407
8. Μπαλάτ: Μια γειτονιά σε μεταβατικό στάδιο	463
9. Βλαχέρνες: Μνήμες αυτοκρατόρων, παρόν ένδειας	521
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (Ενδεικτική)	597
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	609

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΣΕ ΑΕΝΑΗ ΜΕΤΑΜΛΛΑΞΗ...

Το παρόν βιβλίο σε πολλούς από εσάς θα φανεί παράδοξο στην δομή του. Συνδυάζει μια μακρά περιπλάνηση στην ιστορία και τα ήθη της Κωνσταντινούπολης με την περιήγηση, δρόμο δρόμο, σε μια μικρή περιοχή. Στο πρώτο κομμάτι, το ιστορικό, είναι αφιερωμένα τα τρία πρώτα και το έβδομο κεφάλαιο. Η ιστορία, τα πρόσωπα και οι διηγήσεις του παρελθόντος εμφανίζονται συχνά και στα υπόλοιπα, τα περιηγητικά, κεφάλαια, που έχουν περισσότερο χρηστικό χαρακτήρα για τον επισκέπτη της Πόλης.

Η μεγάλη έκταση της *Πόλης των Απόντων*, του πρώτου βιβλίου μου για την Κωνσταντινούπολη, με είχε αναγκάσει να «υποβαθμίσω» εκεί ιδίως το Φανάρι και τους Φαναριώτες για χάρη συνοικιών και αφηγήσεων λιγότερο οικείων στο ελληνικό κοινό. Το βιβλίο αυτό φιλοδοξεί να συμπληρώσει τα κενά. Οι διαδρομές σε μια γωνιά της παλιάς Πόλης αποτέλεσαν πρόσχημα να ψάξω απαντήσεις σε σειρά ερωτημάτων μου για την ιστορία της. Απορούσα τι βρισκόταν πίσω από τον στρουθοκαμηλισμό των ανθενωτικών, την εποχή των Παλαιολόγων, μπροστά στην αμείλικτη πραγματικότητα. Δεν είχα καταλάβει πού οφειλόταν η όλη διχογνωμία ως προς τις ακριβείς περιστάσεις της Άλωσης – αν επρόκειτο πράγματι για άλωση ή για παράδοση, εν μέρει τουλάχιστον, της Πόλης. Αναρωτιόμουν πόσο στενή υπήρξε η συνεργασία της ανώτερης ιεραρχίας του ορθόδοξου κλήρου με την οθωμανική εξουσία, για την οποία σπανίως γίνεται λόγος. Αναζητούσα τους λόγους για τους οποίους παραμερίστηκαν οι Εβραίοι από τους Ρωμιούς στην κρατική ιεραρχία και το εμπόριο. Με κατέτρωγε η περιέργεια για την υστεροφημία των Φαναριωτών στην σημερινή Ρουμανία, αλλά και για το πώς οικοδομήθηκε ένα «Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο» πέρα από τον Δούναβη. Μερικές απορίες μου είχαν πιο άμεση σχέση με το παρόν και συνεπώς πιο «πολιτική» φύση: Γιατί διαιωνίζεται στην Τουρκία μία εξόχως συμπλεγματική στάση κράτους και κοινωνίας έναντι του Βυζαντίου; Γιατί οξύνθηκε τα τελευταία χρόνια ο βρόμικος πόλεμος της Μόσχας κατά του Πατριαρχείου;

Με αφορμή τους περιπάτους στο Τζιμπαλί, το Φανάρι, το Μπαλάτ και τις Βλαχέρνες, θέλησα να αναμοχλεύσω πτυχές της καθημερινότητας, ιδίως των λαϊκών τάξεων, που αποτελούσαν το πληθυσμιακά σημαντικότερο στοιχείο όλων των κοινοτήτων. Έτσι παραθέτω πληροφορίες τόσο για το κοινωνικό περιθώριο (την πορνεία, τα περίφημα κάποτε κέντρα με τραβεστί χορευτές), όσο και για εκδηλώσεις της λαϊκής κουλτούρας όπως τα καφενεία, τα καπηλειά, το θέατρο σκιών. Προσπάθησα ταυτόχρονα να αποτυπώσω την καθιέρωση –ενίοτε εν μέσω σοβαρών απαγορεύσεων– συνηθειών όπως η κατανάλωση αλκοόλ, καφέ και καπνού.

Σκέφτηκα, για την ευκολία του αναγνώστη, να παραθέσω κάποιες πληροφορίες –βιογραφίες, έθιμα, θεματικές ειδικού ενδιαφέροντος– σε πλαίσια. Αυτά μπορούν να διαβασθούν και αυτόνομα. Επίσης αυτοτελώς μπορούν να διαβασθούν και τα περιηγητικά κεφάλαια από όποιον κατέχει ήδη –ή δεν ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για– την ιστορία.

Μία πολύ συντομότερη εκδοχή του παρόντος κυκλοφόρησε το 2013 από τον εκδοτικό οίκο Ιστός της Πόλης, τμήμα της προσπάθειας να αναβιώσει –ύστερα από πενήντα ολόκληρα χρόνια απαγόρευσής της– η εκεί εκδοτική δραστηριότητα στην ελληνική. Η παρούσα έκδοση είναι πολύ εκτενέστερη (ιδίως στην εξιστόρηση της καταστροφικής πορείας προς την Άλωση, αλλά και της ιστορίας των Φαναριωτών) και ενημερωμένη ως προς τις μέχρι σήμερα (2017) εξελίξεις στην Τουρκία.

Οι γειτονιές που εξετάζονται στο οδοιπορικό βρίσκονται στο βορειοδυτικό άκρο της ιστορικής επτάλοφης χερσονήσου της Πόλης και διαδέχονται χωρικά η μία την άλλη. Το Τζιμπαλί και το Φανάρι, στους πρόποδες και την πλαγιά του Πέμπτου Λόφου της Πόλης, οι Βλαχέρνες στον Έκτο Λόφο και το Μπαλάτ στην κοιλάδα ανάμεσά τους ακολούθησαν εντελώς διαφορετική πορεία. Απέκτησαν, κατά περιόδους ξεχωριστό χαρακτήρα και οικίσθηκαν από διαφορετικές ομάδες.

Έτσι το Φανάρι –περιφέρεια άσημη στους χρόνους της Ρωμανίας– αποτέλεσε την οθωμανική περίοδο κέντρο της Ρωμιοσύνης της Πόλης, αλλά και την «κυβέρνηση» όλων των ορθοδόξων της αυτοκρατορίας. Η ιστορία του ταυτίστηκε με την τάξη των Φαναριωτών. Το Μπαλάτ πάλι είναι συνώνυμο με τον Εβραϊσμό, αποτελώντας για αιώνες τον μεγαλύτερο εβραϊομαχαλά της. Οι Βλαχέρνες, συνοικία αυτοκρατορικών ανακτόρων κατά την μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, μετονομάστηκαν σε Αϊβάνσαραϊ την οθωμανική και κατοικήθηκαν από ένα ετερόκλητο μείγμα λαϊκής τάξης Ρωμιών, Εβραίων, μουσουλμάνων και Ρομά.

Η περιήγησή μας περιορίζεται λοιπόν σε μια μικρή γωνιά της ιστορικής

χερσονήσου. Το πολιτιστικό της απόθεμα είναι δυσανάλογα μεγάλο. Οι μνήμες της εδώ παρουσίας των Ελλήνων και των Εβραίων μας ταξιδεύουν πολύ πιο πέρα από την ίδια την Πόλη ή την Τουρκία: στις ιταλικές πόλεις, τα ζωγραφισμένα μοναστήρια της Μολδαβίας, τα παλάτια της Βλαχίας, τους Αγίους Τόπους, την Λισαβόνα και τους στενούς και σκολιούς δρόμους των μεσαιωνικών πόλεων της Ισπανίας. Διατηρείται σε μεγάλο βαθμό ο οικοδομικός πολιτισμός κοινοτήτων που έχουν οι ίδιες εκλείψει από την περιοχή.

Η γειτνίαση και η μικρή έκτασή τους, αλλά και η εικόνα που μας αφήνουν συνδυαστικά για την μειονοτική ιστορία της Πόλης, συνιστούν την αντιμετώπιση των συνοικιών αυτών ως ενιαίο όλο. Κοινή ήταν εξάλλου και η μοίρα της ραγδαίας εθνικής και κοινωνικής τους μετάλλαξης από τα μέσα του 20ού αιώνα, κοινός και ο κίνδυνος της «αστικής ανάπλασης» και της κερδοσκοπίας στις αρχές του 21ου. Σήμερα έχουν αδειάσει από τους μη μουσουλμάνους κατοίκους τους και θυμίζουν –εθνογραφικά– κωμοπόλεις της Ανατολίας. Τα τελευταία χρόνια έγιναν της μόδας, όπως έγινε της μόδας και αντικείμενο αναπόλησης καθετί το μειονοτικό, καθετί το ανήκον στην παλιά, την πολυεθνική Πόλη.

Πολλά τουρκικά βιβλία τα τελευταία χρόνια καταπιάστηκαν με το παρελθόν των εδώ συνοικιών, ενώ ειδικά το Μπαλάτ με τα όμορφα σπίτια της Μπελ Επόκ έγινε συχνά σκηνικό για δημοφιλείς τηλεοπτικές σειρές. Χιλιάδες Τούρκοι αστοί πήραν, περίεργοι, τους δρόμους της περιοχής σε ένα ιδιότυπο «σαφάρι μνήμης». Κάθε Σαββατοκύριακο θα συναντήσεις γκρουπ φιλοπεριεργων, με ογκώδεις φωτογραφικές μηχανές, να ακολουθούν πειθήνια κάποιον οδηγό που τους σέρνει από εκκλησία σε εκκλησία, από ιστορικό τουρμπέ σε κάποιο ερείπιο κρυμμένο πίσω από τις γύρω οικοδομές. Τους γοητεύει πως εδώ διατηρούνται ακόμη έντονα τα χνάρια των μειονοτικών, αλλά και η «κουλτούρα της γειτονιάς» που έχει εκλείψει από μεγάλα κομμάτια της σύγχρονης Πόλης (και οπωσδήποτε από τις γειτονίες των αστών). Εδώ θα βρεις ακόμη τα παιδιά να κυνηγιούνται στους δρόμους. Θα διαπιστώσεις πως όλοι χαιρετιούνται γιατί γνωρίζονται μεταξύ τους.

Το πρόβλημα με όλη αυτήν την ξαφνική νοσταλγία είναι πως διέπεται από ένα πνεύμα χαζοχαρούμενο, που τείνει να βλέπει τους ελάχιστους απομείναντες μειονοτικούς ως αντίκες που αξίζει να «διατηρηθούν» για να δίνουν μία εσάνς τοπικού χρώματος. Την ίδια στιγμή αγνοεί σε μεγάλο βαθμό (ή δεν θέλει να αντιμετωπίσει) την ιστορία – ιδίως την πολύ πρόσφατη. Κι ενώ πάρα πολλά γράφονται πια για τις μειονότητες, συνήθως με πραγματικά αγαθή πρόθεση, σπανίως ξεφεύγουν από το επιφανειακό. Πολλά πονήματα γράφονται στο πόδι. Αλλά και σοβαρές μελέτες συντάσσονται συχνά ερήμην των ίδιων των μειονοτικών, από πρόσωπα που δεν μιλούν και δεν μπορούν να διαβάσουν τις γλώσσες τους

και δεν γνωρίζουν τα έθιμα ή την ψυχολογία τους. Ως αποτέλεσμα, διαιωνίζονται κοινοτοπίες και μια εξωραϊσμένη παρουσίαση καταστάσεων επώδυνων.

Ελπίζω το παρόν βιβλίο να καλύψει ένα κενό ως προς την παρουσία στις εξεταζόμενες συνοικίες των Ρωμιών και των Εβραίων, δύο από τις ιστορικότερες κοινότητες της Κωνσταντινούπολης.

Από καρδιάς ευχαριστώ:

- τον Χάρη Θεοδωρέλη-Ρήγα, πολιτικό επιστήμονα, μουσικό, μελετητή της Ρωμιοσύνης της Πόλης και ιδρυτικό μέλος του Ιστού της Πόλης, που με παρότρυνε να εστιάσω στις συγκεκριμένες γειτονιές και ιστορικές περιόδους·

- την έτερη νεο-Πολίτισσα, ζωγράφο και διεθνούς πια εμβέλειας street artist Όλγα Αλεξοπούλου, που για άλλη μια φορά επεξεργάστηκε πολλές φωτογραφίες μου, βελτιώνοντας σημαντικά το αισθητικό αποτέλεσμα του έργου·

- την Μαργαρίτα Μιχελάκου, που βελτίωσε κι εκείνη αποφασιστικά την φωτογραφική επένδυση του βιβλίου·

- τον Δημήτρη Θεοδωρόπουλο, που, παρά τον φόρτο της δουλειάς του σαν ένας από τους ανερχόμενους νέους αρχιτέκτονες της Αθήνας, πλούτισε το βιβλίο με λεπτομερείς χάρτες των εξεταζόμενων περιοχών·

- τους Γιώργο Κουρμαδά και Sinan Logie για την συνδρομή τους στον σχεδιασμό των χαρτών·

- τον Πολίτη συγγραφέα και ιστοριοδίφη Ακύλα Μήλλα, για την συνεχή στήριξή του, τις συμβουλές του και την παροχή εκ μέρους του άφθονου υλικού και υποδείξεων·

- την ιστορικό και συγγραφέα Μαριάννα Κορομηλά, για την βοήθειά της σε πολλαπλά επίπεδα και την ενθάρρυνσή της·

- τον ιστορικό και συγγραφέα Κώστα Σταματόπουλο, λάτρη και επί δεκαετίες οδοιπόρο και μελετητή και συγγραφέα της Πόλης, που είχε την καλοσύνη να διαβάσει με την γνωστή σε αυτόν επιμέλεια τα κείμενα του παρόντος και να προβεί σε πληθώρα παρατηρήσεων, διορθώσεων και προτάσεων, συμβάλλοντας καθοριστικά στο αποτέλεσμα·

- την Κορίν Σουριάνο για την περιήγηση στις συναγωγές και τις μνήμες του Μπαλάτ, αλλά και για τον εντοπισμό λαθών και παραβλέψεων σε συγγράμματα που δεν θα είχα προσέξει·

– τον πρόεδρο του Συλλόγου Αποφοίτων Ζωγραφείου Λάκη Βίγκα και τον δημοσιογράφο Μιχάλη Βασιλειάδη για τις πληροφορίες που μου παρέχουν τακτικά για τα τρέχοντα ζητήματα της ομογενειακής ζωής·

– τις Ρόζυ και Σολίτα Σαλιτιέλ και Ρένα Μόλχο για τον έλεγχο των μεταφράσεών μου στα ελληνικά κειμένων στην ντζιουντέο-εσπανιόλ·

– την Άννα Πατάκη για την συνεχή της ενθάρρυνση κατά την διάρκεια της συγγραφής και του παρόντος βιβλίου·

– την Ελένη Μαρτζούκου, που επιμελήθηκε το χειρόγραφο και τον όγκο πληροφοριών του με ταχύτητα που, για άλλη μια φορά, κατέπληξε άπαντες·

– την Βασιλική Καρμίρη για το αισθητικό αποτέλεσμα της έκδοσης και τον Κώστα Γιαννόπουλο για τον συντονισμό της όλης μας προσπάθειας·

– τους γονείς μου και τον Τζιχάν, που συνεχίζουν να μου παρέχουν σανίδα σωτηρίας σε κάθε δύσκολη στιγμή, υφιστάμενοι συνεχείς αλλαγές προγραμμάτων, απουσίες και άλλα πολλά...

Ολόψυχα ευχαριστώ – και ξέρουν καθένας τους πολύ καλά γιατί:

Στην Πόλη, τους πρωτοπρεσβύτερο Δοσίθεο Αναγνωστόπουλο, Μηνά Βασιλειάδη, Στέλλα Γκίκα, Γιώργο Μαρινάκη, Νίκο-Γιώργο Παπαχρίστου, Gani Ömür Çekem, Ersin Kalkan, Çinar Kiper, Barış Telimen και Nursel Tutluoğlu.

Στην Αθήνα, τους Φάνη Βασαγιώργη, Μάρω Βασιλειάδου και Αντώνη Ιορδάνογλου, Στέλλα Γκρανιά, Κατερίνα Ζαρμπή και Βαγγέλη Μαγείρου, Κατερίνα Ζαχαροπούλου, Παλόμα Ζιώγα, Αθηνά Καζολέα, Ναταλία Καραπαναγιώτη και Δημήτρη Ξενάκη, Τατιάνα Καραπαναγιώτη, Νίκο Καρέλη, Μαρίνα Κόκκορη, Γιώργο Κουρμαδά, Ίριδα Κριτικού, Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, Κατερίνα Λομβαρδέα και Τάσο Τέλλογλου, Κασσάνδρα Μαγείρου και Μανόλη Σαβοϊδάκη, Εύα Μπαρμποπούλου, Νικόλα Νικολαΐδη, Κατερίνα Οικονομάκου, Γιώτα και Γιάννη Ξανθούλη, Δημήτρη Ξανθούλη, Ιωάννα Οικονομίδου, Γιώργο Πάντσιο, Άγγελο Παπαδημητρίου, Γιώργο Πάτμιο, Ελένη Σταματέλου, Ελένη Τριανταφυλλίδου, Ειρήνη Τσελεμπή, Ελένη Φωτίου, Διονύση Χατζηδάκη, Θοδωρή Χονδρόγιαννο, Elisabetta Casalotti, Hervé Georgelin και Elaine Green.

Στην Θεσσαλονίκη, τους Εύγα Βόγια, Αγγελική Γεωργίου, Γιάννη Επαμεινώνδα, Γιώργο Κορδομενίδη, Ρένα Μόλχο, Τάσο Τάντση, Βάνα Χαραλαμπίδου και Χρύσα Ψωμά.

Στην Αλεξανδρούπολη, τους Αγγέλα, Μαρία και Σάκη Γιαννακίδη, Μαρούλα Δεληδήμου και Peter Mooi και Φωτεινή Σκαρλακίδου.

Στην Ξάνθη, τον Νίκο Κοσμίδη.

Στην Καβάλα, τον Κυριάκο Λυκουρίνο.

Στο Βουκουρέστι, τους Σοφία Κανταρά, Tudor Dinu και Elena Lazar.

Στην Βουδαπέστη, τους Σοφία Λαμπροπούλου και Σωτήρη Μπέκα.

Θα ήθελα σε κάθε περίπτωση να επισημάνω πως, για τυχόν παραλείψεις ή λάθη στις αποδόσεις μου των ξενόγλωσσων πηγών, φέρω εγώ και μόνο την ευθύνη, όπως εξάλλου και για τις όποιες ανακρίβειες ή παραλείψεις επί της ουσίας.

Φιλοπάππου, Αθήνα
Νοέμβριος 2017

24

22

23

12

18

19

15

17

16

14

13

21

11

10

20

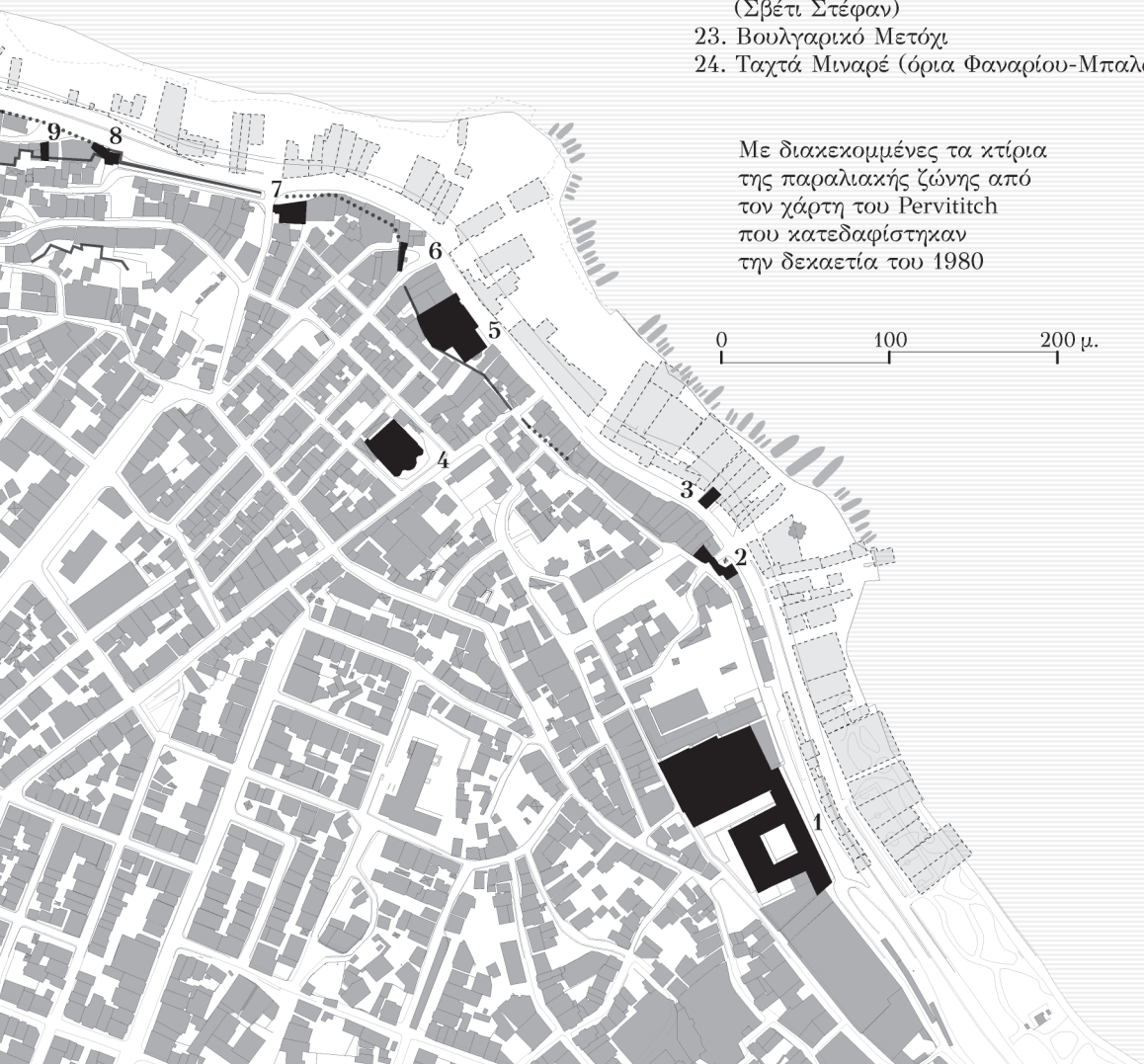
ΤΖΙΜΠΑΛΙ

1. Καπνεργοστάσιο της Régie
2. Πύλη του Τζιμπαλί
3. Φαναριώτικο αρχοντικό
4. Αγία Θεοδοσία (Gül Camii)
5. Άγιος Νικόλαος του Τζιμπαλί
6. Πύλη της Αγίας
7. Χαμάμ του Αγιάκαπι

ΦΑΝΑΡΙ

8. Κάσα του Κοινού των Ρωμαίων
9. Θέση της Πύλης του Πετρίου
10. Μαράσλειος Αστική Σχολή
11. Οικουμενικό Πατριαρχείο
12. Βαπορόσκαλα του Φαναρίου
13. Μεγάλη Σχολή
14. Παναγία των Μογγόλων (Μουχλιώτισσα)
15. Αρχοντικά Χαριτωνίδη και Ιωσηφράκη
16. Ιωακείμειο Παρθεναγωγείο
17. Οικία Καντεμίρ
18. Μετόχι Πατριαρχείου Ιεροσολύμων (Αγιοταφικό)
19. Παναγία Παραμυθία
20. Άγιος Γεώργιος Αντιφωνητής (Ποτηράς)
21. Θεοτόκος Παμμακάριστος (Φετίγε Τζαμί)
22. Βουλγαρική εκκλησία του Αγίου Στεφάνου (Σβέτι Στέφαν)
23. Βουλγαρικό Μετόχι
24. Ταχτά Μιναρέ (όρια Φαναρίου-Μπαλάτ)

ΚΕΡΑΤΙΟΣ ΚΟΛΠΟΣ

Με διακεκομμένες τα κτίρια της παραλιακής ζώνης από τον χάρτη του Pervititch που κατεδαφίστηκαν την δεκαετία του 1980

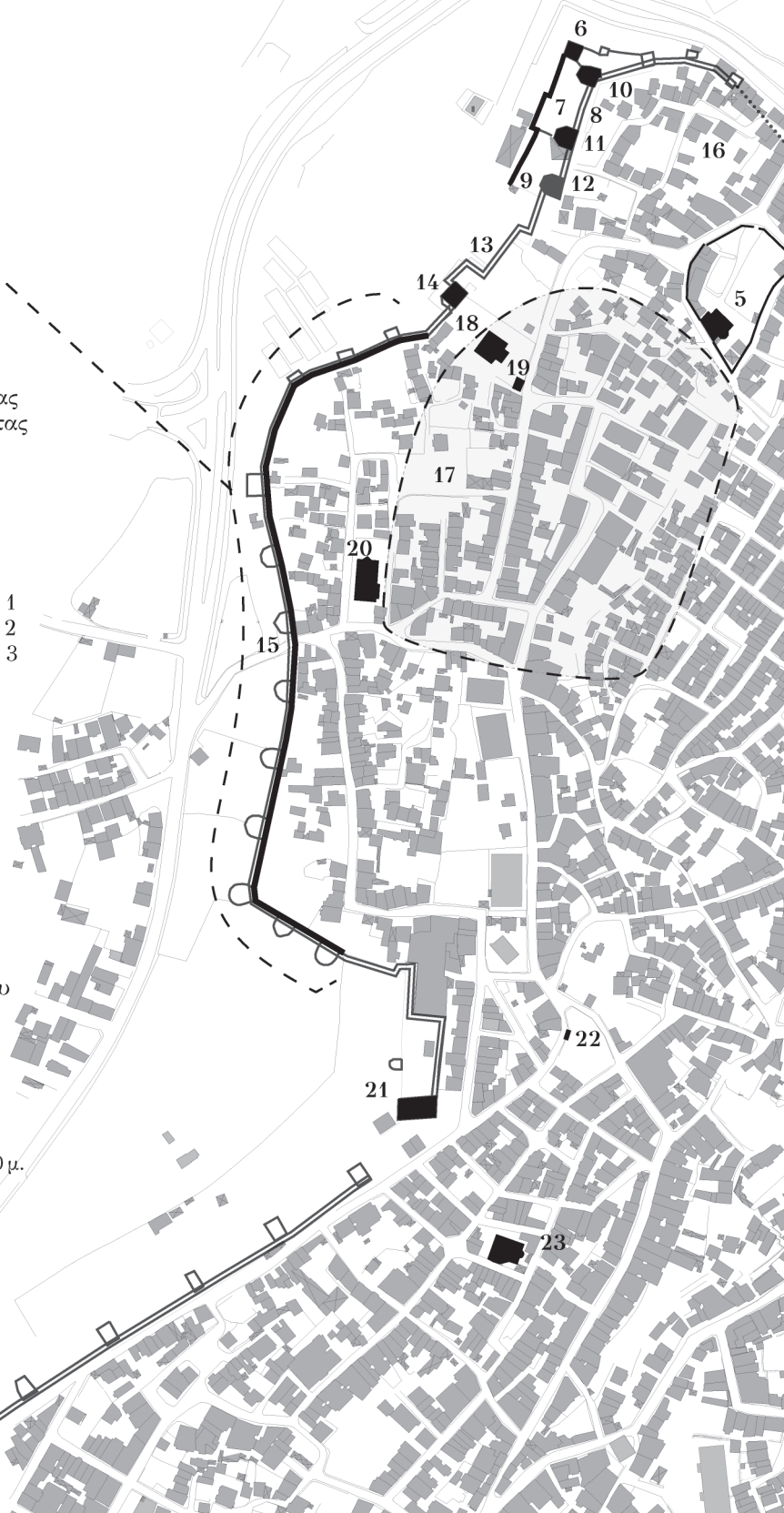
0 100 200 μ.

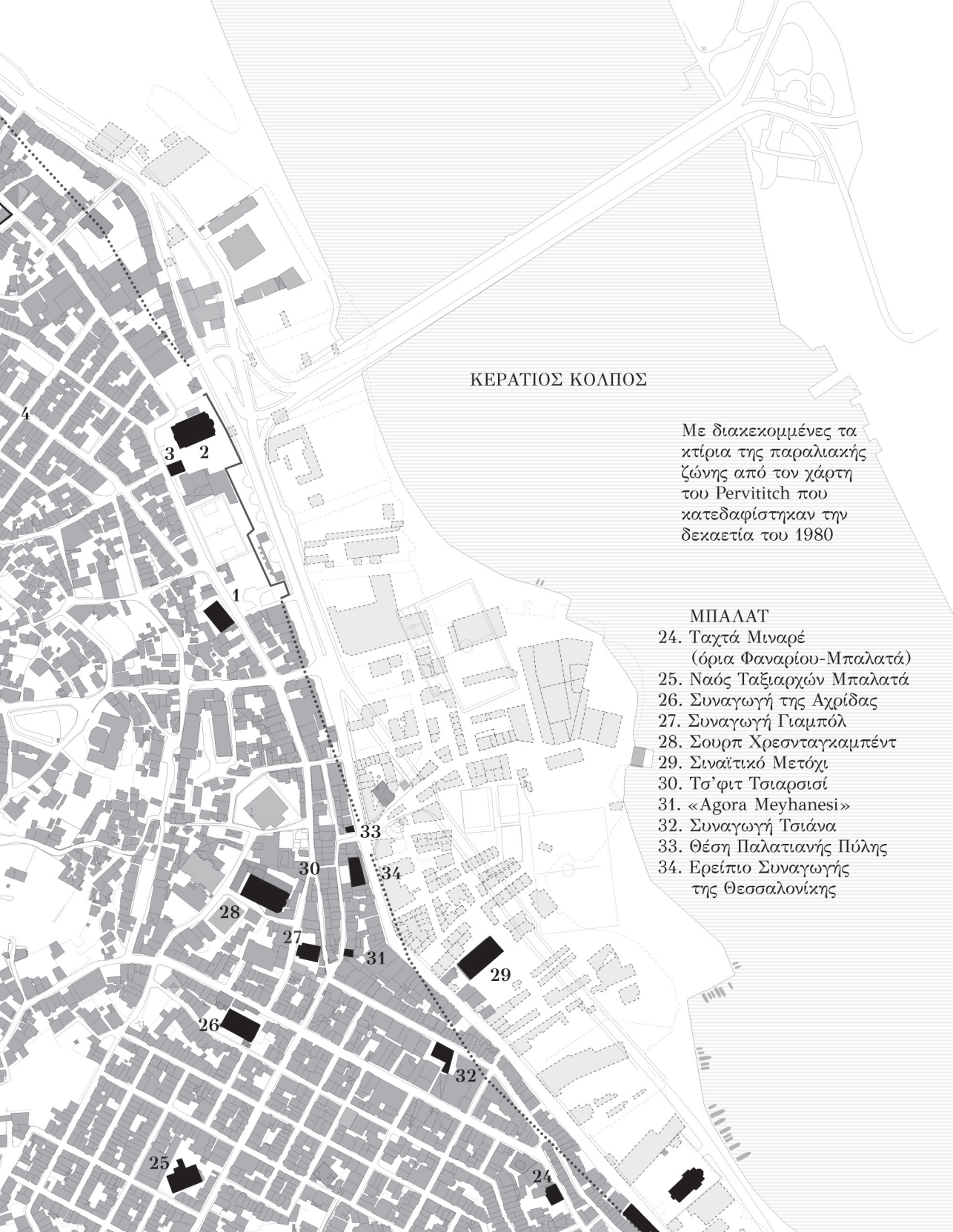
Τείχος Μανουήλ Κομνηνού

ΒΛΑΧΕΡΝΕΣ

1. Παναγία Μπαλίνου
2. Άγιος Δημήτριος Ξυλοπόρτας
3. Δημοτικό σχολείο Ξυλοπόρτας
4. Περιοχή Λόντζιας
5. Παναγία των Βλαχερνών
6. Πύργος Αγίου Νικολάου
7. Βραχιόλιον των Βλαχερνών
8. Ηράκλειο Τείχος
9. Τείχος Λέοντος Σοφού
10. Πύργος Μιχαήλ / Θεοφίλου 1
11. Πύργος Μιχαήλ / Θεοφίλου 2
12. Πύργος Μιχαήλ / Θεοφίλου 3
13. Φυλακή του Ανεμά
14. Πύργος του Ισαακίου Αγγέλου
15. Πύλη της Καλιγαρίας
16. Άλλοτε «τουρκική γειτονιά του Αϊβάνσαραϊ»
17. Θέση ανακτορικού συγκροτήματος των Βλαχερνών
18. Τέμενος İvaz Efendi
19. Mimar Mustafa Ağa
20. Παναγία Σούδα
21. Ανάκτορο Πορφυρογέννητου (Tekfur Sarayı)
22. Συναγωγή της Καστοριάς
23. Παναγία Χατζεριώτισσα

0 100 200 μ.

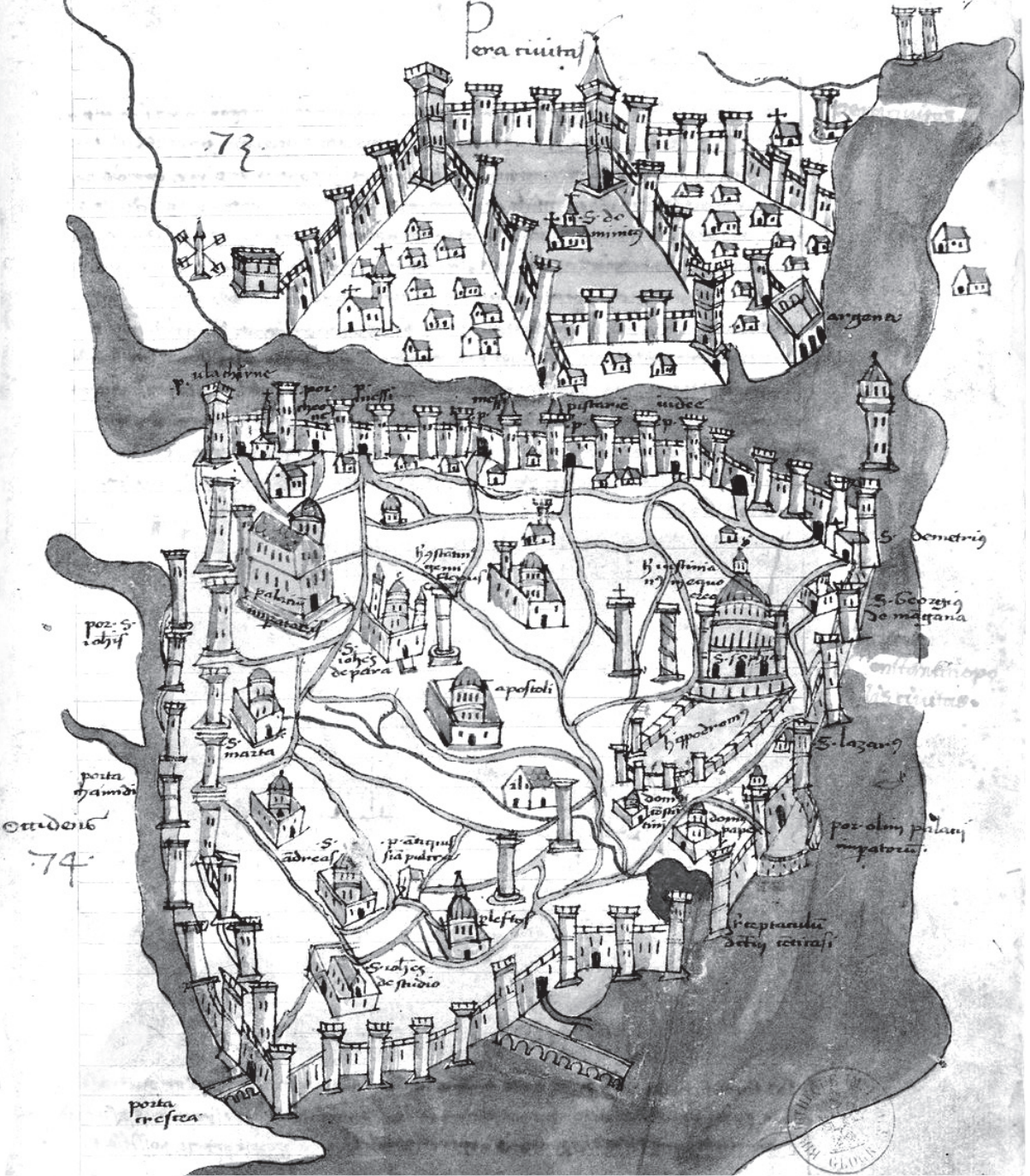

ΚΕΡΑΤΙΟΣ ΚΟΛΠΟΣ

Με διακεκομμένες τα κτίρια της παραλιακής ζώνης από τον χάρτη του Pervititch που κατεδαφίστηκαν την δεκαετία του 1980

ΜΠΑΛΑΤ

- 24. Ταχτά Μιναρέ (όρια Φαναρίου-Μπαλατά)
- 25. Ναός Ταξιάρχων Μπαλατά
- 26. Συναγωγή της Αχρίδας
- 27. Συναγωγή Γιαμπόλ
- 28. Σουρπ Χρεσνταγαμπέντ
- 29. Σιναίτικο Μετόχι
- 30. Τσ'φιτ Τσιαρσισί
- 31. «Agora Meyhanesi»
- 32. Συναγωγή Τσιάνα
- 33. Θέση Παλατιανής Πύλης
- 34. Ερείπιο Συναγωγής της Θεσσαλονίκης

Χάρτης της Κωνσταντινούπολης πριν την Άλωση (Cristoforo Buondelmonti). Οι υπερύψη-
 λες στήλες και τα τείχη με τους πύργους τους δεσπόζουν στο πανόραμα, μαζί με την Αγία
 Σοφία, τον Ιππόδρομο και τις άλλες εκκλησίες στους λόφους. Ο οχυρός γενοβέζικος
 θύλακας του Γαλατά είναι πολύ πιο πυκνοκατοικημένος από την ίδια την Πόλη.

Ι. ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΡΩΜΑΝΙΑΣ: ΑΓΩΝΕΣ ΕΠΙΒΙΩΣΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

857¹

*Αυτή είν' η πιο μεγάλη, η δοξασμένη ώρα
που το ισλάμ επρόσμενε αιώνες τώρα.
Η Κωνσταντινούπολη, που 'ταν πριν ρωμαίικη,
θα λέγετ' Ιστάνμπουλ και θα 'ναι τουρκική.
Ο παντισάχ του Τούρκου, επικεφαλής κοσμοκράτορα στρατού,
πέρασε το Εγρίκαπι σαν αστραπή που σκίζει τον ουρανό
καβάλα σε γκρίζο άλογο·
κατέκτησε την Πόλη σε οκτώ εβδομάδες και τρεις μέρες!
Τι ευτυχής, τι ευλογημένος δούλος του Αλλάχ!
Της ωραίας πόλης ο κατακτητής παντισάχ
εκπλήρωσε μεγάλο τάμα και επιθυμία:
προσευχή απογευματινή εις την Αγία Σοφία.
Η Ιστάνμπουλ είναι τουρκική απ' την ημέρα εκείνη,
καλύτερα να γκρεμιστεί παρά αλλουνού να γίνει.*

Ναζίμ Χικμέτ Ραν

«ΑΧΑΡΙ ΜΕΛΕΤΗΜΑ δι' ημάς τους Έλληνας είναι άπασα η ιστορία της Αλώσεως» γράφει ο Πασπάτης.² Άχαρι και πικρό, περισσότερο μάλιστα για την πορεία που οδηγεί στην Άλωση παρά για το ίδιο το γεγονός της. Η πορεία αυτή είναι η ιστορία του πώς κυριαρχεί, για πολλοστή φορά στις τάξεις του Ελληνισμού, ο διχασμός. Του πώς επιβάλλονται οι πλέον σκοταδιστικές και αυτοκαταστροφικές δυνάμεις, η άρνηση της πραγματικότητας και ο στρουθοκαμηλισμός. Αλλά και του πώς οι εμφύλιες διαμάχες ανοίγουν την πόρτα

¹ Το έτος 857 του ισλαμικού ημερολογίου αντιστοιχεί στο δικό μας 1453.

² Αλέξανδρος Γ. Πασπάτης, *Πολιορκία και Άλωσις της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Οθωμανών εν έτει 1453*, Τυπογραφείον Αδελφών Περρή, Αθήνα 1890, σ. 6.

της Ευρώπης στους Τούρκους. Είναι η δυσάρεστη αναμέτρηση με την αλήθεια πως ο πλέον θανάσιμος εχθρός του Ελληνισμού είναι ο ίδιος του ο εαυτός.

Η ιστορία της Άλωσης είναι ταυτόχρονα μια ιστορία γεμάτη μύθους, παρανοήσεις και ένοχες σιωπές. Δεν αναφέρομαι βέβαια σε μεσσιανικούς θρύλους όπως του «Μαρμαρωμένου Βασιλιά», αλλά σε μυθοπλασίες και παρεξηγήσεις γύρω από την Άλωση και το πέρασμα από την βυζαντινή στην οθωμανική Πόλη. Οι περισσότερες εντοπίζονται στην αντίληψη περί συνέχειας (ή μη) ανάμεσα στην πρωτεύουσα της Ρωμανίας και σε εκείνη των Οθωμανών. Ελάχιστοι τολμούν να θίξουν τον ρόλο της Εκκλησίας – τόσο στην υπονόμευση της άμυνας της Πόλης, όσο και στην συνεργασία για την επιβολή του οθωμανικού συστήματος μετά την Άλωση.

Κάποιες στερεότυπες αφηγήσεις εύκολα τις καταρρίπτει η μελέτη των πηγών. Σε αντίθεση με την άλωση του 1204, εκείνη του 1453 δεν είναι αναπάντεχη. Πολύ πριν το 1453 οι Τούρκοι έχουν σαρώσει τα πάντα ως τον Δούναβη, και η Κωνσταντινούπολη δεν είναι παρά μικρός θύλακας τριγυρισμένος από μια οθωμανική απεραντοσύνη. Σε αντίθεση με ό,τι διαιωνίζει η ελληνική και τουρκική λαϊκή αφήγηση, η Πόλη του 1453 δεν είναι η λαμπρή πρωτεύουσα των πρότερων αιώνων. Οι Οθωμανοί βρίσκουν μια Πόλη-φάντασμα του αλλοτινού εαυτού της, που ποτέ δεν μπόρεσε να ξεπεράσει τις πυρκαγιές και την λεηλασία της Πρώτης Άλωσης.

Το 1261 οι ελευθερωτές της έμειναν άναυδοι με το «πεδίο αφανισμού» που αντίκρισαν:

ἦν μὲν οὖν ἰδεῖν τὴν βασιλεύουσαν τῶν πόλεων πεδῖον ἀφανισμοῦ, μεστὴν ἔρειπίων καὶ κολωνῶν, οἰκίας τὰς μὲν κατεσκαμμένας, τὰς δὲ πυρκαϊᾶς μεγάλης μικρὰ λείψανα. ἀπημαύρωσε μὲν γὰρ καὶ πολλάκις πρότερον τὸ κάλλος αὐτῆς καὶ τὸν κράτιστον κόσμον θυμὸς πυρὸς [...] ἔπειτα δ' αὖ δουλωθεῖσα οὐδεμίαν ἐδέξατο παρ' ἐκείνων ἐπιμέλειαν πώποτε...

(Ρωμ.Ιστ., 1.88)

Τις προσπάθειες ανοικοδόμησης και καλλωπισμού της περιορίζει η οικονομική καχεξία των Παλαιολόγων. Πολύ απέχει από την κομνηνεια κοσμοπόλη των 600.000-700.000 κατοίκων· αριθμεί 50.000-60.000 ψυχές, ενώ «αποτε-

λείται από χωριά και εντός των τειχών της περιλαμβάνει περισσότερη ύπαιθρο παρά οικοδομημένο χώρο».³ Μεγάλο μέρος της έχει όψη αγροτική, ενώ πέπλα παρακμής την έχουν τυλίξει ολόκληρη.

Αναφερόμενη στο 1453, η λαϊκή αφήγηση Ελλήνων και Τούρκων κάνει συχνά λόγο για «ελληνική μεγαλούπολη» που μεταλλάσσεται σε «τουρκική». Την θέση αυτήν απηχεί και το παρατιθέμενο ποίημα, που έγραψε το 1920, μεσούντος του ελληνοτουρκικού πολέμου, ο πολύς Ναζίμ Χικμέτ Ραν, πριν φύγει στους σοβιετικούς του παραδείσους και γίνει αγαπημένο παιδί της ελληνικής αριστερίζουσας διανοήσης. Με την Άλωση αλλάζει πράγματι ο πολιτιστικός κύκλος στον οποίο ανήκει η Πόλη – η επίσημη θρησκεία του κράτους και τα σημεία αναφοράς της κυρίαρχης εξουσίας. Αλλάζει και η αρχιτεκτονική φυσιογνωμία και η εθνοτική της σύσταση. Αντίθετα απ' ό,τι διαδίδεται, η Πόλη δεν γίνεται επισήμως πρωτεύουσα από τον Πορθητή παρά το 1458· επί πέντε χρόνια ανοικοδομείται και οικίζεται. Διατηρεί μάλιστα το όνομα που της έδωσε ο ιδρυτής της και που θα φέρει επισήμως (Κωνσταντίνιγε) ως το 1930.⁴

Το να κάνει λόγο κανείς για «ελληνική» και «τουρκική» Πόλη αποτελεί αναχρονισμό και ξαναγράψιμο της ιστορίας και στα δύο σκέλη. Η μεν πρωτεύουσα της Ρωμανίας ήταν πόλη πολυεθνική – με ελληνόφωνη και ορθόδοξη μεν πλειονότητα, αλλά ετερόκλητο πληθυσμό. Το συνονθύλευμα φυλών και γλωσσών της περιγράφουν εντυπωσιασμένοι οι περιηγητές του Μεσαίωνα. Αντίστοιχα, η οθωμανική πρωτεύουσα θα αποτελέσει την πλέον πολυεθνική και πολύγλωσση από τις αυτοκρατορικές πρωτεύουσες της εποχής της. Η Πόλη ποτέ πριν τα μέσα του 20ού αιώνα δεν υπήρξε μονοεθνική. Αντικατόπτριζε τον πολυεθνικό, πολυθρησκευτικό και πολύγλωσσο χαρακτήρα των αυτοκρατοριών των οποίων αποτέλεσε την κεφαλή.

Το 1453 ζουν στην Πόλη, δίπλα στην ελληνική πλειονότητα, κάποιες χιλιάδες Ιταλοί έμποροι, πολλοί εγκατεστημένοι εκεί από γενιές και απόλυτα εξελληνισμένοι γλωσσικά και πολιτιστικά, παρότι διατηρούν το «λατινικό»

³ Bertrand de la Broquière, *Voyage d'outremer*, Ernest Leroux, Παρίσι 1892, σ. 153· βλ. και Halil İnalçık, «The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City», στο *Dumbarton Oaks Papers* 23-24, 1969-1970, σ. 229.

⁴ Βλ. και İlber Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, Da Yayincılık, Κωνσταντινούπολη 2003, σ. 7.

δόγμα.⁵ Υπάρχουν και κάποιες χιλιάδες Αρμένιοι και μικρός πληθυσμός Εβραίων. Οι Ιταλοί πάροικοι και οι Αρμένιοι θα πολεμήσουν υπερασπιζόμενοι την πόλη τους (στους Εβραίους δεν επιτρέπεται να φέρουν όπλα). Σε κάποιες χιλιάδες ανέρχεται και ο πληθυσμός του Γαλατά, αυτόνομου θύλακα υπό γενοβέζικη διοίκηση. Ιταλικές δυνάμεις καταφθάνουν και πολεμούν ενισχύοντας την άμυνα της Πόλης, από την οποία απέχει σημαντικό μέρος των Ελλήνων πολιορκημένων· οι μοναχοί και μεγάλο μέρος του κλήρου την υποσχάπτουν κιόλας. Η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν χάνει, αλλά αυξάνει σημαντικά, την ισχύ της υπό το οθωμανικό σύστημα, την επιβολή του οποίου πολλοί αρχιερείς της επιθυμούν και για την οποία συνεργάζονται.

Ένας μύθος στον οποίον πιστεύουν ακράδαντα και καλλιεργούν ακόμη σήμερα πολλοί Πολίτες αλλά και πάμπολλοι Τούρκοι θέλει τους Ρωμιούς της Πόλης απογόνους, σε ευθεία γραμμή, των υπηκόων του Μεγάλου Κωνσταντίνου και του Ιουστινιανού. Η ακράδαντη για πολλούς αυτή πίστη παραβλέπει το γεγονός της σφαγής και του εξανδραποδισμού των χριστιανών κατά την Άλωση.⁶ Αυτή είναι η πιο ριζική και πλήρης ρήξη που η Άλωση φέρνει στην Πόλη: η διακοπή της πληθυσμιακής της συνέχειας. Οι κάτοικοι της σφάζονται, εξανδραποδίζονται ή διαφεύγουν. Η νεότερη Ρωμισούνη της δεν έχει ρίζες «βυζαντινές». Η ρωμαίικη κοινότητα δικαίως θεωρεί τον εαυτό της κτητορική κοινότητα της Πόλης. Ο αυτοκράτωρ Ρωμαίων την ίδρυσε, γρήγορα απέκτησε ελληνόφωνη πλειονότητα, ενώ διατήρησε επί δεκαπέντε αιώνες τον μεγαλύτερο ελληνόφωνο αστικό πληθυσμό. Η αδιάλειπτη (μέχρι πρόσφατα) παρουσία συμπαγούς ελληνικού πληθυσμού ωστόσο δεν συνεπάγεται και την αδιάλειπτη, γραμμική συνέχειά του. Εκείνη διακόπτεται απότομα το 1453...

⁵ Για τον γλωσσικό και πολιτιστικό εξελληνισμό των Λεβαντίνων βλ. Αλέξανδρος Μασσαβέτας, *Κωνσταντινούπολη: Η Πόλη των Απόντων*, Πατάκης, Αθήνα 2011, σ. 472-477· και του ίδιου, *Μικρά Ασία: Το παλίμψηστο της μνήμης*, Πατάκης, Αθήνα 2015, σ. 495-498.

⁶ Αντίστοιχη μυθολογία αποτελεί το θεμέλιο της ταυτότητας των Λεβαντίνων της Πόλης, πολλοί από τους οποίους (είτε παραμένουν στην Πόλη είτε βρίσκονται στην διασπορά) πιστεύουν ακράδαντα πως οι οικογένειές τους βρίσκονται στην Πόλη από την εποχή των σταυροφοριών. Στην πραγματικότητα οι πρόγονοι των περισσότερων εγκαταστάθηκαν στην Πόλη τον 19ο αιώνα.

Πιο ενδιαφέρουσα από τις περιστάσεις της ίδιας της Άλωσης είναι η προσεκτική ανάγνωση των τελευταίων 190 χρόνων της Ρωμανίας. Δεν είναι οι αναρίθμητες λεπτομέρειες των εμφυλίων και των ανίερων συμμαχιών που ενδιαφέρουν, αλλά τα γενικότερα συμπεράσματα στα οποία μας οδηγούν. Ο εξωτερικός κίνδυνος δεν εμποδίζει, εντείνει, τον εσωτερικό διχασμό. Οι συγκινητικά φιλότιμες και απελπισμένες προσπάθειες αυτοκρατόρων να σώσουν ό,τι μπορούν συνήθως αντιμετωπίζουν την αντίδραση, αντί για την συμπαράσταση, της Εκκλησίας και του πληθυσμού.

Η «εις Άδου κάθοδος» της Ρωμανίας αποκτά νέα επικαιρότητα και τραγικότητα στην σημερινή συγκυρία. Για άλλη μία φορά η ελληνική κοινωνία αρνείται την πραγματικότητα, υιοθετεί ακραίες θέσεις, άγεται και φέρεται από αταβιστικούς φόβους και συνωμοσιολογίες και φλερτάρει με την καταστροφή. Μεγάλο μέρος της ζητεί τις πιο αφύσικες συμμαχίες και απεχθάνεται την πολιτιστική και πολιτική ένταξη της χώρας στον φυσικό της χώρο. Πολλά σήμερα θυμίζουν την εποχή των Παλαιολόγων –κυρίως η εμμονή της κοινωνίας να μην αλλάξει τους τρόπους και τις συνήθειες που βλέπει πως την σέρνουν στην καταστροφή–, παρότι τόσο η εποχή όσο και το διακύβευμα είναι εντελώς διαφορετικά.

Μιχαήλ Παλαιολόγος: Ο τελευταίος νικηφόρος αυτοκράτωρ

Στην λαϊκή αφήγηση, ελληνική και τουρκική, το 1453 παρουσιάζεται ως τέλος εποχής. Ο χαμός της Πόλης για τον Ελληνισμό και τον χριστιανικό κόσμο και η κατάληψή της από το ισλάμ σαφώς αποτελεί τέλος εποχής. Πρόκειται όμως κάθε άλλο παρά για άξιαφρο τέλος. Παρά την απελευθέρωση της Πόλης από την σταυροφορική κατοχή το 1261, η Ρωμανία θα περάσει τους δύο τελευταίους αιώνες της ύπαρξής της ψυχορραγώντας. Η Άλωση ολοκληρώνει τον κύκλο υποβολής του ελληνικού κόσμου στην τουρκο-ισλαμική κυριαρχία που άνοιξε τέσσερις αιώνες νωρίτερα με την ήττα στο Μαντζικέρτ (1071) και την έναρξη του συστηματικού εκτουρκισμού της ελληνικής Ανατολής.

Την εποχή των Παλαιολόγων ο Ελληνισμός ζει μια περίοδο κατήφειας, έναν μακρό αγώνα που φαντάζει συχνά a priori χαμένος. Οι δύο τελευταίοι αιώνες της Ρωμανίας είναι «χρόνια πολέμων και εμφυλίων, χρόνια παρακμής

και ένδειας, απελπισίας».⁷ Εντυπωσιάζει το γεγονός πως, σε τέτοιο τραγικό φόντο, η Ρωμανία θα παραγάγει πολλά από τα ωραιότερα αριστουργήματα της υπερχιλιετούς ιστορίας της. Την εποχή των Παλαιολόγων κυρίως αποδίδει η περιγραφή από τον Ντόναλντ Νίκολ της Ρωμανίας ως μιας κοινωνίας με «μια τόσο τραγική τροπή προς την κατάρρευση, και ταυτόχρονα μια τόσο αξιοσημείωτη ικανότητα για την πολιτιστική και πνευματική της αναγέννηση».⁸ Αλλά και εκείνη του Πασπάτη:

Καθ' όλον τον βίον των Βυζαντιών, αναγινώσκομεν επαναστάσεις των τυραννουμένων υπηκόων κατά των απολύτων βασιλέων, πολίτευμα σχολιόν, φόνους, εκτυφλώσεις, εμφυλίους πολέμους, αστοργίαν και ασύγγνωστον απανθρωπίαν. Εν τη μεγαλοπόλει ταύτη [Κωνσταντινούπολη] [...] πολύδακρυον βίον εβίουσι οι εγκάτοικοι, πενόμενοι και ταλαιπωρούμενοι...⁹

Η σταυροφορική κατοχή της Κωνσταντινούπολης (1204-1261) είχε, κατ' αναπάντεχο τρόπο, κατοχυρώσει την θέση του Ελληνισμού στην Μικρά Ασία.¹⁰ Στην Νίκαια αναστήθηκαν, εξόριστοι, οι θεσμοί του αυτοκράτορα και του Πατριαρχείου. Το κράτος των Λασκαριδών, το ισχυρότερο από τα διάδοχα ελληνικά κράτη της κατακερματισμένης Ρωμανίας, υπήρξε μικρασιατική δύναμη: Η Βιθυνία και η Ιωνία αποτέλεσαν το κέντρο του. Η δυναστεία αναζωογόνησε την οικονομία της δυτικής Μικράς Ασίας, ενώ ενίσχυσε σημαντικά την αμυντική της θωράκιση. Ο Ιωάννης Βατάτζης (βασ. 1222-1254) συνέστησε τιμάρια για τους στρατιώτες και οίκησε Κουμάνους στα σύνορα, αναβιώνοντας τον θεσμό των ακριτών.¹¹

⁷ Alexander van Millingen, *Constantinople*, Black, Λονδίνο 1906, σ. 136.

⁸ Donald Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1999, εισαγωγή.

⁹ Αλέξανδρος Γ. Πασπάτης, *Βυζαντινά μελέται*, Τυπογραφείον Κορομηλά, Κωνσταντινούπολις 1877, σ. ζ'.

¹⁰ Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, Μπέρκλεϋ 1971, σ. 132· βλ. και Αλ. Μασσαβέτας, *Μικρά Ασία...*, ό.π., σ. 159-162.

¹¹ Βλ. Αλ. Μασσαβέτας, ό.π., σ. 159· και Halil İnalcık, «The Struggle between Osman Gazi

Η νέα δυναστεία των Παλαιολόγων καθιερώνει ως σύμβολό της τον δικέφαλο αετό, αντί για τον μονοκέφαλο ρωμαϊκό που χρησιμοποιείτο μέχρι τότε από τους αυτοκράτορες. Ο δικέφαλος θέλει ακριβώς να υπογραμμίσει πως η Ρωμανία πρέπει να κοιτά (και να βασιλεύει) σε Ανατολή και Δύση· συμβολίζει, σημειώνει η Αρβελέρ, και τον αγώνα στα δύο μέτωπα.¹² Όπως συνέβη συχνά στο παρελθόν, η Ρωμανία απειλείται πανταχόθεν και διεξάγει αγώνα πολυμέτωπο. Ο γενάρχης της δυναστείας Μιχαήλ Η' (βασ. 1259-1282) θα εστιάσει στην Δύση, παραμελώντας την ελληνική Ανατολή. Αρχικά τον δυτικό προσανατολισμό του υπαγορεύει ο πρωταρχικός στόχος απελευθέρωσης της Πόλης. Λίγους μήνες πριν την ανάκτησή της, το 1261, παραχωρεί με την *συνθήκη του Νυμφαίου* την Σμύρνη και την Χίο στην Γένοβα, ενώ απαλλάσσει τους εμπόρους της από φόρους και τέλη σε ολόκληρη την επικράτεια. Μετά την απελευθέρωση της Πόλης, της παραχωρεί το 1267 και τον Γαλατά, που γίνεται αυτόνομος θύλακας υπό γενουατική διοίκηση.¹³ Η σύμπραξη με την Γένοβα στοχεύει να πλήξει τα συμφέροντα του κυρίου αντιπάλου της, της Βενετίας, πρωταγωνίστριας του ανοσιουργήματος του 1204. Η πρόκληση διχόνοιας μεταξύ αντιπάλων αποτελεί πατροπαράδοτη πολιτική της Ρωμανίας.¹⁴ Με τις παραχωρήσεις του Μιχαήλ ωστόσο η κρατική οικονομία υποθηκεύεται στην Γένοβα.

Η απελευθέρωση της Πόλης ανασταίνει την Ρωμανία ως αυτοκρατορία και υπολογίσιμη δύναμη σε Ανατολή και Δύση. Οι ανάγκες θωράχισης, ανοικοδόμησης και επανοίκησης της ρημαγμένης από τους σταυροφόρους Πόλης όμως προκαλούν μεταφορά του πλούτου από τις μικρασιατικές ιδίως επαρχίες στην πρωτεύουσα. Επανιδρύεται το υδροκέφαλο βυζαντινό κράτος. Η ανάκτηση της Πόλης θα γίνει η απαρχή του τέλους για την ελληνική Μικρασία, κάτι που ελάχιστα φαντάζονται τις δοξασμένες ώρες του 1261. Μόνο ο

and the Byzantines for Nicaea», στο συλλογικό *İzник throughout History*, İş Bankası Kültür Yayınları, Κωνσταντινούπολη 2003, σ. 60.

¹² Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009, σ. 16, 48.

¹³ Για τον γενοβέζικο Γαλατά βλ. Αλ. Μασσαβέτας, *Κωνσταντινούπολη: Η Πόλη των Απόντων*, ό.π., σ. 299-301.

¹⁴ Θα την μιμηθούν οι Οθωμανοί, καθιερώνοντας το σύστημα των διομολογήσεων (για τις διομολογήσεις βλ. Αλ. Μασσαβέτας, *Μικρά Ασία...*, ό.π., σ. 434-438).

λόγιος Μιχαήλ Σεναχηρείμ, μαθαίνοντας την ανάκτηση της Βασιλεύουσας, τραβά τα γένια του και ανακράζει: «Τοῦτο ταῖς ἡμετέραις ἡμέραις ἔταμιεύετο· τί γε ἁμαρτοῦσιν, ὡς ἐπιζῆν καὶ βλέπειν τοσαῦτα δεινά; Τοῦ λοιποῦ καλόν τις μὴ ἐλπίζετω, ἐπεὶ Ῥωμαῖοι καὶ αὐθις πατοῦσι τὴν πόλιν» (Συγγρ. Ιστ., 2.κη). Γίνεται αμέσως αντιπαθής. Δεν είναι όμως παρά η Κασσάνδρα του μικρασιατικού Ελληνισμού της εποχής, που νιώθει επισφαλής.

Και έχει κάθε λόγο να αισθάνεται έτσι. Οι Μικρασιάτες παραμένουν πιστοί στην μνήμη των Λασκαριδών: Εκείνοι διατήρησαν την Ρωμανία στην εξορία· στις μέρες τους η δυτική Μικρά Ασία γνώρισε ευημερία και ασφάλεια, και αποτέλεσε, για πρώτη φορά στην ιστορία, την καρδιά του κράτους. Ο Μιχαήλ Η΄ συγκεντρώνει στο πρόσωπό του την εχθρότητα πολλών Μικρασιατών ως σφετεριστής του θρόνου των Λασκαριδών. Όταν μάλιστα, λίγους μήνες μετά την ανάκτηση της Πόλης, διαπράττει ανοσιούργημα διατάσσοντας την τύφλωση του ενδεκάχρονου Ιωάννη Δ΄, υιού του Θεοδώρου Β΄ και νομίμου διαδόχου, η εχθρότητα γίνεται μίσος.¹⁵ Ο πατριάρχης Αρσένιος αναθεματίζει τον Παλαιολόγο. Στα όρη της Βιθυνίας οι ακρίτες ξεσηκώνονται και ο Μιχαήλ με δυσκολία καταπνίγει την στάση.

Την ίδια στιγμή στις παρυφές του μικρασιατικού Ελληνισμού συντελούνται δραματικές αλλαγές. Το σουλτανάτο του Ρουμ (Saljuqiyyān-e Rūm), που μετά την Α΄ Σταυροφορία διατηρεί ένα πολιτισμένο *modus vivendi* για δύο περίπου αιώνες με την Ρωμανία, αποδυναμώνει η άφιξη χιλιάδων Τουρκομάνων από την κεντρική Ασία. Τους έχει ξεσπιτώσει η προέλαση του Τζενγκίζ Χαν. Οι νεοφερμένοι προστίθενται στους νομάδες που κατοικούν τα βουνά και ενισχύουν τις φυγόκεντρες τάσεις. Το 1242 οι Μογγόλοι εισβάλλουν στην Μικρά Ασία και καταλαμβάνουν το σουλτανάτο. Όταν αποσύρονται, η επικράτειά του κατακερματίζεται σε μικρά εμιράτα. Βασιλεύει γενική αναρχία και οι Τουρκομάνοι αρχίζουν ληστρικές επιδρομές στην μεθόριο της Ρωμανίας.¹⁶ Κατά τον Γρηγορά:

πολλοὶ τῶν ἀδόξων καὶ ἀνωνύμων ὄχλους τινὰς συρφετώδεις προσεταιρισάμενοι πρὸς ληστρικὸν ἀπέκλιναν βίον [...] συχναῖς καὶ λα-

¹⁵ Βλ. και S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor...*, ὁ.π., σ. 136· για τον σφετερισμό του Παλαιολόγου βλ. Αλ. Μασσαβέτας, ὁ.π., σ. 166-168.

¹⁶ Βλ. και S. Vryonis, ὁ.π., σ. 133 κ.εξ.

θραΐαις ἐχρῶντο ταῖς ἐκδρομαῖς [...] εἰσεχέοντο μὲν οὖν κατὰ πλήθη ἔκ τε Παφλαγονίας ἔκ τε Παμφυλίας καὶ τὴν Ῥωμαίων ἐδήουν γῆν· ἤδη δὲ καὶ πόλεμοι συνερόρήγνυντο συνεχεῖς.

(*Ρωμ.Ιστ., 1.138*)

Καθώς οι Τούρκοι εγκαθίστανται στην ύπαιθρο της δυτικής Μικράς Ασίας, η επικοινωνία μεταξύ των ελεύθερων ακόμη πόλεων γίνεται δυσχερής.

Οι πολέμαρχοι είναι οι φυσικοί αρχηγοί [των Τουρκομάνων] και γρήγορα αρχίζουν να δικαιολογούν και να δοξάζουν τις πράξεις τους με τις αρχαίες μουσουλμανικές παραδόσεις του ιερού πολέμου κατά των απίστων. Τον ενθουσιασμό τους φουσκώνουν δερβίσηδες και ιεροκήρυκες [...] Τα φανατικά κηρύγματά τους εμφυσούν στους [Τουρκομάνους] πρόσφυγες το πνεύμα των γκαζί, των «πολεμιστών της πίστewς».¹⁷

Όλη αυτή η αναταραχή προμηνύει μεγάλες συμφορές για τον Ελληνισμό.

Την ίδια εποχή στην Πόλη ο Μιχαήλ δεν μπορεί, μετά το ανάθεμα του Αρσενίου, να μεταλάβει των θείων μυστηρίων, ενώ του απαγορεύεται μέχρι και η είσοδος στην Αγία Σοφία. Μόνο το 1265 ο Μιχαήλ αισθάνεται αρκετά ισχυρός ώστε να τον καθαιρέσει. Ο διάδοχός του Γερμανός Γ' δεν παραχωρεί συγχώρεση στον αυτοκράτορα και καθαιρείται κι εκείνος. Μόλις το 1267, υπό τον νέο πατριάρχη Ιωσήφ, ο Μιχαήλ γίνεται εκ νέου δεκτός από την Εκκλησία. Ο Μιχαήλ, γνωρίζοντας το μένος των Μικρασιατών εναντίον του, λαμβάνει σειρά αποφάσεων που θα αποβούν μοιραίες: Περικόπτει σημαντικά τις φορολογικές προνομίες των ακριτών, καθώς τους βλέπει –μετά την εξέγερσή τους– με καχυποψία. Προκειμένου να χρηματοδοτήσει τις εκστρατείες του στην Δύση, φορολογεί τους δυνατούς με τις τεράστιες περιουσίες, αναγκάζοντάς τους παράλληλα να στρατευθούν. Της βαρύτατης φορολογίας δεν ξεφεύγουν ούτε οι αγρότες.

Η δυσαρέσκεια βράζει στο εσωτερικό του κράτους, ενθαρρύνοντας τους εχθρούς του. Ακόμη πιο άμεσες και υπαρξιακές είναι οι ερχόμενες από την

¹⁷ D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, ό.π., σ. 82.

Δύση απειλές. Ο Ελληνισμός παραμένει κατακερματισμένος πολιτικά μεταξύ της Ρωμανίας, του δεσποτάτου Ηπείρου, της τοπαρχίας της Θεσσαλίας και του κράτους της Τραπεζούντας. Ο Μιχαήλ επιχειρεί να καταλύσει το δεσποτάτο¹⁸ και την θεσσαλική τοπαρχία, αλλά και τα σταυροφορικά κρατίδια –πριγκιπάτο Αχαΐας, δουκάτα των Αθηνών και των Νέων Πατρών– στον ελλαδικό χώρο και τα νησιά. Παράλληλα Βούλγαροι και Σέρβοι προελαύνουν στην Μακεδονία και την Θράκη. Πολύ σοβαρότερη όμως είναι η απειλή μιας σταυροφορίας contra Grecos, με σκοπό την παλινόρθωση της Λατινικής Αυτοκρατορίας στην Πόλη. Από την Δ΄ Σταυροφορία (1204) και εφεξής εντείνεται το ιστορικό παράδοξο: Ένας λαός που αυτοπροσδιορίζεται ως «Ρωμαίοι» βλέπει την Ρώμη ως υπαρξιακή απειλή.

Την απειλή προσωποποιεί ο Κάρολος ο Ανδηγαυός (Charles d'Anjou), βασιλέας της Νεαπόλεως (βασ. 1266-1285) και αδελφός του βασιλέα της Γαλλίας Λουδοβίκου Θ'. Ιδιαίτερα φιλόδοξος, ο Κάρολος κατακτά το 1266 την Σικελία. Φονεύει τον βασιλιά της Μανφρέδο και την προσαρτά στο βασίλειο της Νεαπόλεως, προσδοκώντας να την χρησιμοποιήσει ως βάση για κατακτήσεις στην Αδριατική και την Ανατολή. Με την ευλογία του πάπα Κλήμη Δ' συνάπτει το 1267 την συνθήκη του Βιτέρμπο με τον Βαλδουίνο Β', έκπτωτο Λατίνο αυτοκράτορα της Πόλης, και τον Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο του πριγκιπάτου Αχαΐας. Στόχος τους η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης. Στην συμμαχία θα προστεθούν και το δεσποτάτο και η τοπαρχία του Ιωάννη Δούκα στην Θεσσαλία, καθώς και τα βασίλεια Σέρβων και Βουλγάρων. Ο Κάρολος καταλαμβάνει μέρος της Αλβανίας και αυτοανακηρύσσεται βασιλιάς της. Εάν η πορεία μιας τέτοιας συμμαχίας κατά της Πόλης γίνει δεκτή από τον πάπα ως «δίκαιος» και «ιερός» πόλεμος, ο Μιχαήλ ξέρει πως δύσκολα θα αποτρέψει την καταστροφή.

Προκειμένου να την αποφύγει, κινείται γρήγορα και ζητά την Ένωση των Εκκλησιών. (Η Ένωση χρησιμοποιείται από τον Μιχαήλ ως διαπραγματευτικό χαρτί, ώστε να αποφευχθεί μια σταυροφορία contra Grecos. Αργότερα οι διάδοχοί του θα την προτείνουν ως δέλεαρ για την οργάνωση σταυροφορίας contra Turcos.) Ο Κλήμης Δ' πάντως αντιμετωπίζει τον Μιχαήλ αφ' υψηλού

¹⁸ Το δεσποτάτο Ηπείρου θα παραμείνει ανεξάρτητο ως την κατάληψη των επαρχιών του από τους Οθωμανούς.

και αρνείται την πρότασή του να συγκληθεί σύνοδος για την Ένωση. Του αποστέλλει μία λίστα από σημεία, ζητώντας του να τα αποδεχθεί χωρίς συζήτηση. Ο Κλήμης πεθαίνει το 1268 και η Αγία Έδρα χηρεύει για τρία χρόνια. Ο νέος πάπας Γρηγόριος Ι΄ είναι θετικότερος και ο Μιχαήλ «διαπρεσβεύεται ήδη [...] περὶ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν ὁμονοίας τε καὶ ἐνώσεως, τῆς τε παλαιᾶς Ῥώμης δηλαδὴ καὶ τῆς νέας, εἰ μόνον ἐμποδῶν τῇ ἐκστρατεία γένοιτο [...] Δέχεται τὴν πρεσβειᾶν ἀσμένως ὁ Πάππας» (Ρωμ.Ιστ., 1.125) και συγκαλείται η σύνοδος της Λυόν (1272-1274).

Δεδομένου του κινδύνου, η λογική του Μιχαήλ είναι απολύτως συνετή: «φρονίμων δ' εἶναι, πρὶν γενέσθαι τὰ δυσχερῆ, προνοεῖσθαι ὅπως μὴ γένηται· κἂν τι δέη καινοτομεῖν ὑπὲρ τοῦ μὴ μείζοσι κινδύνοις περιπεσεῖν, μηδὲ τούτου φρίδεσθαι» (Ρωμ.Ιστ., 1.126). Η αντιπροσωπεία του, στην οποία συμμετέχει ο Ακροπολίτης, υιοθετεί τις δυτικές θέσεις στο ζήτημα του filioque και στην Λυόν κηρύσσεται η Ένωση. Αμέσως ο Κάρολος σταματά κάθε κίνηση κατά της Ρωμανίας, δίνοντας ευκαιρία στον Μιχαήλ να βαδίζει κατά των Ελλήνων συμμάχων του (του δεσποτάτου Ηπείρου και του Ιωάννη Δούκα). Η διχόνοια που προκαλεί η Ένωση προστίθεται στον πολιτικό κατακερματισμό του Ελληνισμού. Το ότι η αντιπροσωπεία του Μιχαήλ την συμφώνησε στην Λυόν δεν σημαίνει και πως θα εφαρμοσθεί. Ο πατριάρχης Ιωσήφ αρνείται να την δεχθεί και παραιτείται. Το ενωτικό γίνεται –και θα παραμείνει καθ' όλη την περίοδο των Παλαιολόγων– το μείζον πολιτιστικό ζήτημα για την ελληνική κοινωνία. Η σχετική διένεξη θα επηρεάσει την πολιτική, πνευματική και κοινωνική ζωή.

Η Εκκλησία ξεσηκώνει λοιπόν τον πληθυσμό κατά του Μιχαήλ, που, απειλούμενος με ένοπλη στάση, αναγκάζεται να εγκαταλείψει κάθε φροντίδα για τους εξωτερικούς κινδύνους:

ἐπὶ τούτοις ὁ ἱερός τῆς ἐκκλησίας σύλλογος [...] τὸν ὄχλον ἀνέσειεν ἀπάγων τῆς κοινωνίας τοῦ βασιλέως, μαρτυρίου λέγων εἶναι καιρὸν καὶ στεφάνων ἀθλητικῶν [...] καὶ ἀνάγκην εἶναι τῶν ἔξω πραγμάτων ἀποσπασθέντα τὸν βασιλέα πᾶσαν ἔνδον τὴν σπουδὴν μεταθεῖναι, μείζους τοὺς ἔνδοθεν ἡγούμενον κινδύνους τῶν ἔξωθεν πολεμίων. ἦσαν γὰρ οὐκ ὀλίγοι καὶ τῶν ἐν τέλει τῆς γνώμης τὰ δόγματα κατὰ τῶν βασιλικῶν προσταγμάτων ὀπλίζοντες μάλα ἐθελονταί.

(Ρωμ.Ιστ., 1.126)

Μοναχοί και «ζηλωτές της πίστεως» διασκορπίζονται στην Πελοπόννησο, το δεσποτάτο και το κράτος της Τραπεζούντας, εξάπτοντας τα πάθη κατά του Μιχαήλ.

Το 1276 ο πατριάρχης Ιωάννης Βέκκος συγκαλεί σύνοδο που αναγνωρίζει την Ένωση και αναθεματίζει όσους δεν την δέχονται· το 1277 ο Μιχαήλ και ο συναυτοκράτωρ, ο γιος του Ανδρόνικος, ορκίζονται πίστη στον πάπα. Η Ένωση όμως δεν εφαρμόζεται στην πράξη λόγω της σθεναρότατης αντίστασης ιδίως των μοναχών. Αυτό γίνεται, αναπόφευκτα, αντιληπτό στην Ρώμη, που απαιτεί ολοένα και μεγαλύτερες παραχωρήσεις για να πεισθεί. Κατά το «όπου δεν πίπτει λόγος πίπτει ράβδος», εξαπολύεται διωγμός των επιφανέστερων ανθενωτικών –μεταξύ αυτών, πολλών συγγενών του αυτοκράτορα–, που φυλακίζονται και ενίοτε ακρωτηριάζονται.

Το 1281 όμως εκλέγεται πάπας ο Μαρτίνος Δ΄ με την στήριξη του Καρόλου του Ανδηγαυού. Αφορίζει την Ορθόδοξη Εκκλησία και παρέχει εκ νέου στον Κάρολο παπική στήριξη για «σταυροφορία» κατά της Πόλης. Σέρβοι και Βούλγαροι, όπως και το δεσποτάτο, σπεύδουν να συμμετάσχουν. Ο Μιχαήλ –που διατηρεί πληροφοριοδότες και διπλωματικές επαφές σε ολόκληρη την Ιταλία– θα προσφύγει σε τέχνασμα αντάξιο του Αλεξίου Κομνηνού.¹⁹ Χρηματοδοτεί ολόκληρη επιχείρηση προκειμένου ο Κάρολος να χτυπηθεί στην ίδια του την έδρα, εκεί όπου η εξουσία του είναι πιο αδύνατη – στην Σικελία.

Την ιταλική μεγαλόνησο εποφθαλμιά ο Πέτρος Γ΄ της Αραγωνίας, παντρεμένος με την κόρη του Μανφρέδου, του Σικελού βασιλιά που σκότωσε ο Κάρολος. Οι Σικελοί έχουν δυσανασχετήσει με την διοίκηση των Ανδηγαυών: Ο Κάρολος επιβάλλει βαρύτατη φορολογία για να χρηματοδοτήσει τις εκστρατείες του. Οι ντόπιοι ευγενείς έχουν παραμερισθεί από την διοίκηση. Με την μεσολάβηση των Γενουατών, ο Μιχαήλ έρχεται σε επαφή με τον Πέτρο και τους Σικελούς εξορίστους στην Αυλή του. Σχεδιάζουν, με ενθάρρυνση και χρηματοδότηση του Παλαιολόγου, επανάσταση κατά του Καρόλου. Αυτή ξεσπά στο Παλέρμο, την ώρα του εσπερινού της Δευτέρας του Πάσχα του 1282. Σύντομα χτυπούν οι καμπάνες σε όλο το νησί. Μέσα σε λίγες μέρες οι επαναστάτες κατασφάζουν χιλιάδες Γάλλους απ΄ άκρη σ΄ άκρη της Σικελίας.

¹⁹ Για την διπλωματική δεξιοότητα του Αλεξίου Κομνηνού βλ. Αλ. Μασσαβέτας, *Μικρά Ασία...*, ό.π., σ. 62-65, 73-76, 78-79.

Στην Μεσσήνη πυρπολείται ο στόλος του Καρόλου, με τον οποίο θα έπλεε κατά της Πόλης...

Ο Σικελικός Εσπερινός, όπως θα μείνει γνωστή η επανάσταση, είναι ένας ακόμη θρίαμβος της διπλωματίας της Ρωμανίας. Οι κωδωνοκρουσίες και οι κραυγές «Θάνατος στους Γάλλους!» μπορεί να μοιάζουν αυθόρμητες, αλλά αποτελούν προϊόν άρτιας οργάνωσης από την βυζαντινή και την αραγονική διπλωματία. Ο Κάρολος θα μείνει απασχολημένος, ως τον θάνατό του το 1285, στον πόλεμο με την Αραγονία. Η Πόλη παραμένει ασφαλής. Η εκτίμηση του Γρηγορά είναι πως, αν δεν βασίλευε ο πανούργος Μιχαήλ, εύκολα ο Κάρολος θα μπορούσε να καταλάβει την Πόλη (*Ρωμ.Ιστ.*, 1.145). Το τίμημα της διάσωσής της όμως είναι μεγάλο: Ο Μιχαήλ έχει ξοδέψει τεράστια ποσά δωροδοκώντας. Ο μεγάλος πλούτος που συσώρευσαν οι Λασκαρίδες ξοδεύεται για να σωθεί η Πόλη.

Οι διπλωματικές προσπάθειες του Μιχαήλ δεν περιορίζονται στην Δύση. Προσπαθεί να εκμεταλλευθεί, ενάντια στην τουρκική πλημμυρίδα στην Μικρά Ασία, την ανερχόμενη δύναμη των Μογγόλων. Στέλνει την εξώγαμη κόρη του Μαρία Παλαιολογίνα νύφη στην Αυλή του ιλχάνου των Μογγόλων της Περσίας (βλ. Κεφάλαιο 6). Η άλλη εξώγαμη κόρη του στέλλεται νύφη στον χάνο της Χρυσής Ορδής. Και οι δύο ηγεμόνες είναι σαμανιστές. Τους πρώτους εννέα αιώνες της Ρωμανίας, ο γάμος μιας πριγκίπισσας με βάρβαρο, πόσω μάλλον μη χριστιανό, ηγεμόνα θεωρείτο αδιανόητος. Αργότερα αρχίζουν διπλωματικοί γάμοι ακόμη και με Τούρκους, και Βυζαντινές πριγκίπισσες γίνονται μία από τις πολλές «συζύγους» στο χαρέμι του Οθωμανού.

Αναγκασμένος εκ των πραγμάτων να εστιάσει στην Δύση, ο Μιχαήλ δεν μπορεί να κάνει πολλά εναντίον των Τούρκων. Έτσι «του̅ δεσπότου [...] ἐπὶ τοῖς δυτικαῖς συχνάκις ἐπιχωριάζοντος, τὰ ἀνατολικά ἀπώλοντο» (*Συγγρ. Ιστ.*, 4.κζ'). Δεν φαίνεται εξάλλου να έχει συλλάβει το μέγεθος του τουρκικού κινδύνου, που το συγκαλύπτουν οι στάσεις και συνωμοσίες των Μικρασιατών εναντίον του. Την αντιπολίτευση αυτή όμως προκαλεί το αίσθημά τους πως ο Μιχαήλ και η άρχουσα τάξη της Πόλης τους παραμελούν, τους εκθέτουν στον κίνδυνο και τους τιμωρούν οικονομικά. Χαρακτηριστικά, ενώ οι Τούρκοι προελαύνουν, η αυτοκρατορία και τα άλλα ελληνικά κρατίδια βρίσκονται σε συνεχή πόλεμο μεταξύ τους. Το δεσποτάτο και η τοπαρχία της Θεσσαλίας συμμετέχουν μάλιστα στο σχέδιο του Καρόλου να καταλάβει την Πόλη! Με

τον Ελληνισμό διχασμένο, εμφανίζεται δύο χρόνια πριν τον θάνατο του Μιχαήλ στις παρυφές της Βιθυνίας, στο μαλακό υπογάστριο της Πόλης, ένα νέο εμιράτο υπό τον Οσμάν Γκαζί. Εφεξής η Ρωμανία οδεύει αργά αλλά σταθερά προς τον τάφο.

Ο Μιχαήλ Η΄ είναι ο τελευταίος αυτοκράτωρ της Ρωμανίας του οποίου η πολιτική έχει σημαντικό αντίκτυπο σε ολόκληρο τον μεσογειακό κόσμο. Χάρη στην οξύνοια και τις ικανότητές του, θα παγιώσει την εξουσία του στα Βαλκάνια και σε τμήματα του ελλαδικού χώρου, торπιλίζοντας με κάθε δυνατό τέχνασμα ενδεχόμενη εναντίον του «σταυροφορία». Στην Πελοπόννησο ελευθερώνει τις καστροπολιτείες του Μυστρά και της Μονεμβασίας από τους Φράγκους, θέτοντας τις βάσεις του μετέπειτα δεσποτάτου Μορέως.

Παρ' όλες του τις επιτυχίες ο θάνατός του (1282) γίνεται δεκτός με ανακούφιση στις μικρασιατικές επαρχίες. Η Εκκλησία αρνείται να τον κηδέψει ως «λατινόφρονα». Η σορός του δεν ενταφιάζεται, αλλά αφήνεται σε μια πλαγιά και σκεπάζεται με χώμα. Έτσι ο αυτοκράτωρ που υπέκυψε σε όλα τα αιτήματα της Ρώμης για να γλιτώσει την Ρωμανία πεθαίνει αναθεματισμένος και από τον πάπα και άταφος από την Ορθόδοξη Εκκλησία, παρεξηγημένος από τους πάντες και χωρίς να τον θρηνήσουν. Ο Μιχαήλ εκθρόνισε τρεις πατριάρχες· η Εκκλησία τον απεχθάνεται. Δεν του συγχωρεί το ότι βάζει την κρατική ασφάλεια πάνω από την θεολογία. Το ίδιο είχαν κάνει και οι Λασκαρίδες,²⁰ αλλά η Εκκλησία έχει στο μεταξύ ριζοσπαστικοποιηθεί.

Για τον Νικόλ, ο Μιχαήλ είναι πραγματιστής. «Φαίνεται όμως πως αγνόησε το γεγονός ότι ο λαός ήταν στην πλειονότητά του λιγότερο ρεαλιστής από τον ίδιο. Ο μύθος του αήττητου και του αθάνατου της αυτοκρατορίας σκιάζει ακόμη την αντίληψή τους για την, συχνά σκληρή, πραγματικότητα». Για την απώλεια της Μικράς Ασίας, τονίζει πως «μεγάλο μέρος της ευθύνης πρέπει να αποδοθεί στις δυτικές δυνάμεις, πολιτικές και θρησκευτικές. Οι δικές τους φιλοδοξίες άφησαν στην ανεστημένη [Ρωμανία] ελάχιστη ανάπαυλα και ειρήνη ώστε να εκπληρώσει τον ρόλο του προστάτη όχι μόνο της Κωνσταντινούπολης, αλλά και ολόκληρης της Ευρώπης, απέναντι στην επέλαση της Ασίας».²¹

²⁰ Για την εκκλησιαστική πολιτική των Λασκαριδών βλ. ό.π., σ. 171-172.

²¹ D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, ό.π., σ. 79, 89.

